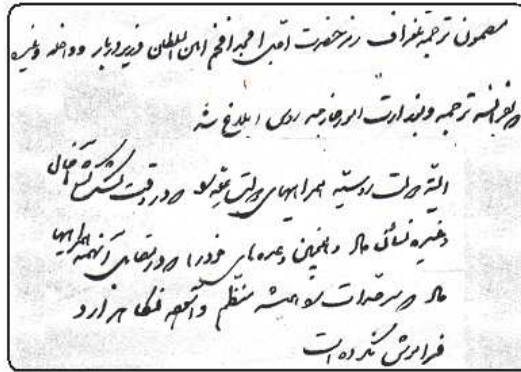

Gökdepe Tragediyası

1881-nji ýylyň 12-nji ýanwary

(Hatyramy ýa-da MATAM günü ?!)

Gökdepä hüjümde ruslara ýardam berendigini Eýranyň boýun alýandygy hakyndaky dokument

"مضمون ترجمه تلگراف رمز حضرت اجل امجد افخم امین السلطان وزیر دربار و داخله و غیره که بفرانسه ترجمه و بوزارت امور

خارجہ روس ابلاغ شد

البتہ دولت بھیبہ روسیہ ہمراھیہای دولت علیہ {ایران} را در وقت لشکرکشی اخل و غیره نشان داده و همچنین وعده های خود را کہ

در مقابل آنھمه ہمراھیہا کہ سرحدات را ہمیشہ منظم و آسوده نگاهدارد فراموش نکرده است."

Eýranyň köşük hem-de içeri işler ministeri Emin ul Soltanyň Orsýetiň daşary işler ministerligine ýollan hatynda Ahal goşun çekilende Tahranyň ýetiren kömeginden rus döwletiniň minnetdar bolandygyny we bu ýagşylygy unutmadygy agzalýar.

(Eýranyň dokumentler arhiwiniň matarialaryndan)

ایلیکینجی گزک 1990- نجي ييلدا "آغزی بیرلیک حالق حرکتی" گؤک دپه ده شهید بولاتلارینگ موقاددس

روحونی بلنده گؤترمک ماقصدی بیلن حرکت ادیب باشلادی. تورکمئستاتینگ کامونیسیتیک پارتیاسی نینگ

شول واقتی بیرینجی سکره تاری و یوردونگ پره زیدنتی ساپارمئرات نیازوف دیش- دنرناق بولوپ اونگا

غارشی چیقدی و صاداقا غاتناشجاقلاراک گ ب سینی کوشگوردی. اما حالق برک دوردی و صاداقاسینی

بردی. چاره سینی غوتاران نیازوف بو حرکتی اوز الینه الماق ماقصدی بیلن بو یاس گونینه بولوغسیز

"حاطیرا" گونی دییپ ات بردی. اول اوزی نینگ گؤک دپه تراکه دیاسی حاقیندا یایرادان بیان ناماسیندا

شنیله دییپدی:

**ТҮРКМЕНИСТАН ССР-НИҢ
ПРЕЗИДЕНТИНИҢ ПЕРМАНЫ**

ХАТЫРА ГҮНИ ХАКЫНДА

Бу хеләкчиликде түркмен халкының-да, рус халкының-да, бейлеки халкларың-да гүнәси ёк. Гөкде-Соң-соңлар түркмен, рус халклары ве юрдумы-зың бейлеки халклары өзлериниң гатнашыкларыны ве ыкбалыны хошнietлилик билен гурдулар ве чөз-дүлер. Халкларың арасындакы достлук, оларың до-

Республиканың зөхметкешлериниң ислеглерини канагатландырып карар эдйәрин:

1. Вепат боланларың муқаддес ядыгәрлигиниң хатырасына 1991-нжи йылдан башлап Түркменистан ССР-ниң территориясында 12-нжи январы хер йыл-да Хатыра Гүни дийип беллемели.

**Түркменистан Совет Социалистик
Республикасының Президенти С. НЫЯЗОВ.**

"بو بو ھلاکچیلیکده تورکمن حالقی نینگ- دا، روس حالقی نینگ- دا، بئیله کی حالقلارینگ- دا گنّاسی یوق.

گۆک دپه ده همه لرینگ غانی دۆکولدی. سونگ- سونگلار تورکمن، روس حالقلاری و یوردومیزینگ بئیله

کی حالقلاری اؤزلری نینگ غاتناشیقلارینی و اقبالینی خوش نیت لیک بیلن قوردولار و چۆزدولر.

حالقلارینگ آراسیندا دوستلیق و دوغانلیق و رایداشلیق برقرار بولدی."¹

1-nji Ahalteke ýörişi (1879-1880)

Ruslar Gökdepä hüjüm etmezden ozal, ozaly bilen Hywa ýomutlaryny boýun egdirýärler. Şondan soňra Ahala tarap hüjümlere ymykly taýýarlyk görnüp başlanýar. Edil şol döwürde Ahalda-da syýasy tolgunyşlar möwç alyp başlaýar.

Hywa ýomutlaryny gyran rus generaly Kaufman

1873-nji ýylyň noýabrinde- Hywa boýun egdilenen soňra, Kawkazyň gubernatory „Mihail“ Hazar bilen Aral deňziniň aralygyndaky ýerleri emperatrlyga birikdirmek baradaky planyny patyşa ýollaýar. Ol şeýle-de general Lomakini Şagadama iberýär.

¹ N.Hojageldiýew: Skobelew milli gahrymanmy ýa-da...?! TKP MK-nyň neşriyaty. Aşgabat. 1991

1-nji Ahalteke ekspeditsiýasyna gatnaşan rus generallary:
Solda: Ivan Davidovič Lazarew (Lazariýan/ermeni)
Sagda: Nikolaý Pavlovič Lomakin(1830-1902)

Zakaspi harby bazasyny döremek baradaky Mihaliň planyny patşa makullaýar we bu baradaky permana 1874-nji ýylyň 21-nji martynda gol çekýär. Şonda dörediljek täze merkeziň-soňraký Zakaspi oblastynyň, Kawkazdaky harby gubernatorlygyň kontrolygynda durmalydygy, Hazaryň gündogar kenarynda «Mangyşlak» we «Krasnowodsk»den ybarat iki okrugyň döredilmelidigi burulýar. Şeýlelik bilen şol ýylyň 12-nji aprelinde Zakaspi oblastiniň döredilendigi jar edilýär. Oňa bolsa general Lomakin baş edilip bellenýär.²

Lomakin, türkmen hanlaryna hat ýollap, olary patyşa permanlaryna boýun bolmaga çagyryýar. Soňra bolsa ýomutlar bilen tekeleriň arasynda agzalalyk sakmak maksady bilen tekeleriň hüjümine garşy ýomutlaryň goldanýandygyny öňe sürýär.

1874-nji ýylyň aýagynda „Sopy hanyň“, „Dykma serdaryň“ we „Garaja hanyň“ ýolbaşçylygynda türkmen topary Şagadama baryp gen. Lomakin bilen duşuşýarlar. Lomakin olary gyzgyn garşy alýar. Onuň maksady, boýun bolmak isleýän toparyň sanyny artdyrmakdan ybaratdy.³

Ýagdaýyň çylşyrymlaşýandygyna göz ýetiren „Nurberdi han“ bütin han-begleri uly gurultaýa çagyryýar. Şonda ruslara garşy ýaragly söweşmek barada karar kabul edilýär. Soňra Nurberdi han Mara gidip, Gowşut han bilen ruslara garşy göreşmek barada ylalaşýar. Gowşut han Kabula ilçä berip, ruslaryň türkmen topragyna hüjüm etmäge taýýarlanýandyklaryny habar berip, owgan hökümetinden ýardam sorýar.

Günbatardan Lomakin syýasy we harby taýdan hüjüme taýýarlanýarka, gündogardan polkownik „İwanow“ Mara tarap süýşýär. Gen. Lomakyn 1874-nji ýylyň oktýabrında Peterburga hat ýollap „Egerde Hywa we Türküstanyň beýleki ýerlerinde abraýy elden bermejek bolsak, haýal etmän, türkmen topragynyň basylyp alynmalydygyny“ teklip edýär.⁴

General Lomakiniň ýolbaşçylygynda 1879-njy ýylda 30.000 adamdan ybrat rus goşuny Gökdepe galasyna hüjüm edýär. Ýöne olar yza serpidirilýär. Şonda: „...Leşgeriň üçden bir böleginiň jesedini, söweş ýerinde goýmaga mejbur bolduk, eger soldatlarymyz duşmany yzyna sepdirmekdik bolsady, biziň ähli esgerlerimiz gyrylýardy,... wah, it masgarasy bolduk...“ diýip, söweş hakyndaky ýatlamasynda Baranowskiý belleýär.⁵

Ekspeditsiýa haçan we nädip başlandy?

² Grodokow: Waýni W Turkmenii Tom I s.113

³ Prof. Dr. M.Saray:The Türkmens in the ege of imperialism. Ankara 1989. s 115 (Britan diplomatý Napiere salgylanyp)

⁴ Grodokow. Şol ýer

⁵ B.A.Tuğan-Mürze-Baranowskiý: Ruslar Ahaltekede. 1879. İlkin çap S.Petrburg. 1881. Türkmençä terjime eden Serdar Aşyrow.Ýurt neşriyaty. 1993

„1879-njy ýylyň başynda Köpetdagyň demirgazyk gerşi bilen Garagum çölüniň arasynda ýaýlyp ýatan Ahalteke sebtinde ýaşaýan teke taýpasyna garşy hüjüme geçmek barada karar kabul edilipdi. Ekspeditsiýanyň germi giňden tutulýardy, ol baradaky taýýarlyk çäreler adatdan daşary gizlinlikde alnyp barylady” diýip, Baranowski ýatlamasynda nygtaýar.

Ahalteke ýörişi diňe maý aýynyň ortalarynda jemgijetde ýetirilipdi. Adamlaryň bir topary ekspeditsiýanyň, Angliýa göz etmek üçin alnyp barylýandygyna ynanýardy. Angliýa tiz wagtyň içinde Kabuly eýeläp, Hyrata tarap geljek, şonuň üçin, onuň öňüni almaly diýen pikir giň ýaýraýar.

Bu ýörişe itergi beren ýene bir mesele-de ol ýerde ýaşaýan türkmenleriň, Eýranyň täsirine düşmekden edilýän howatyr bolupdyr.

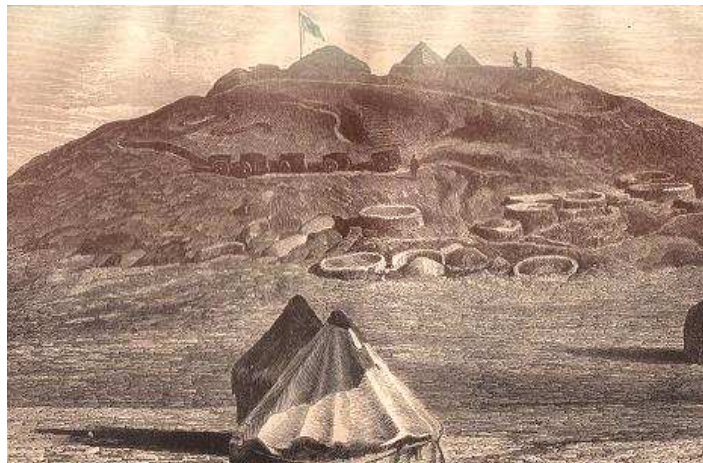
Herekete geçilmezden ozal, tire-taýpa arasyndaky agyzalalyklara has-da miçew berilýär. Ylaýta-da ýomutlar bilen gökleňleri, tekeleriň alamançylykly ýörişlerinden goramak maksady öňe sürülýär. Hywa hanyňyň, türkmen kerwenlerini talamagyň bes ediljegine söz berilýär.

Ermeni asylyly genral Lazariýan (Lazarew) Hazaryň gündogarynda

1879-njy ýylyň 1-nji iýulynda Ahalteke ýöriş etjek toparyň kamandiri general Lazarew öz harbylary bilen Bakuwdan ugrap, ertesi gün Çekişlere gelip ýetýär. Bu ýerde oňa şirwan, gürji, ermeni we beýliki atyjylar topary goşulýar.

Ol başda, ýörite topary sähra iberýär. Olara Sumbar we Etrek derýalarynyň boýlaryny tekizlemek, gerek bolan ýerlerde guý gazmak ýaly işler tabşyrylýar.

31-nji iýulda bolsa ir sagat 6-da alty topardan ybarat goşun Çekişlerden, gündogara tarap ýola düşüp, 8-nji awgustda Çat berkitmesine baryp ýetýär, soňra goşun Sumbar derýasynyň kenary bilen Çendire tarap süýşýär we Tersakan jülgesine baryp ýetýär.

Diňli depe. Grokdokowyň kitabyndan

Lazarewi çybyn çakyp öldürýär, Lomakin iş başyna geçýär

„Tersakan jülgesi örän çetili-çerkezli bolup, ol ýerde dürli mör-möjek, esgerleriň öňe süýşmegine böwet dördýärdi. Çybynyň zäherinden 13-nji awgustda general Lazarew amanadyny tabşyrdy. Hojagalada, bize birigen general Lomakin, harby ýörişe baştutanlyk edýändigini jar etdi...14-nji sentýabrda biz Börmeden ýola düşdük... Gökdepä birigýän Diňlidepe obasy bar... Gökdepe galasy gysygrak dört burçluk

şeklinde bolup, onuň diwarlarynyň uzynlygy 240 sajendan 720 sajene çenli bolupdyr (her sajen 340m). Galanyň köp çykalgalary barmyş. Diwarlarynyň galyňlygy bolsa düýbünde 5 sajen bolupdyr. Diwarlarynyň gerşiniň galyňlygy hem 3 sajene golaý bolupdyr. Dürli maglumatlara görä, galanyň içinde 25 müňden 40 müňe çenli gorajy şol sandan 7 müňden, 10 müňe çenli atly jemlenipdir... olar 12.000 gara öýlerde ýerleşipdirler...Sebitiň birleşen güýçleriniň baştutany Nurberdi hanyň buýrugy boýunça, esgerleriň maşgalalary galada galmalydy, sebäbi onuň aýtmagyna görä, tekeler öz bala-çagalaryny goranynda has batyrça söweşýärmiş.

Ruslaryň bu ýere çozmagyndan ozal Ahalyň serdarlary we has abraýly işan-mollalary Gökdepä geňeşe ýygnanypdyrlar, Maryň hany Nurberdi hanyň agtygy Berdimyrat handan Gara batyrdan başga şol ýerde Gurbanmyrat han, Rahymberdi han we Magtym han bolupdyr. Olar ahyra çenli söweşmegi karar edipdirler. Nurberdi hanyň özi-de alty müň atlysy we alty topy bilen Marydan Gökdepä ýola düşüpdir...Gala top okuna tutuldy, galadan çykyp, gaýtawul berenler-de boldy...**Geň bir wakany aýdaýyn... jaryn içinden biziň esgerlerimize üç gezek ok atyldy, soldatlaryň birnäçesi şol ýere at saldylar, şonda olar sapaçasyna ok salyp duran ýaş aýal maşgalanyň üstünden barýarlar, onuň gapdalynda ýene-de iki sapaça ýatan eken. Soldatlar ony tutup, bölüme getirip, goşun başlygynyň ýanyna eltdiler. Goşun başlygy ol aýal maşgalany arkaýynlaşdyrmak üçin terjimeçiniň üsti bilen oňa şeýle diýipdir: „Gorkma, saňa ýamanlyk edilmez“. Ýesir aýal bir ädim yza çekilip, hemmelere gazaply nazar aýlap: „Men hiç zatdan gorkamok, eliňizden gelenini aýamaň. Ýöne, siz kapyrlar, bizden gorkuň we eýmeniň, sebäbi siziň hiç biriňiz biziň ýurdumyzdan aman gitmez“ diýip, buýsançly jogap beripdir. Juwan hem merdana bu aýalyň sözleri hemmeleri haýrana goýupdyr, ýöne şonuň bilen bir wagtda oýlandyrypdyr; Biziň duşman {Türkmenler.AG} baradaky pikrimiz üýtgäp başlady. Ýaş aýaly boşadyp goýberdiler. Başga bir ýerde, aňyrrakda, ýabyň içinden ýene-de eli ýaragly bir aýal tapyldy, ýaşy ötüşen, ýöne gujurlyja kempir, duşmandan geçýän bölümleri oka tutýan eken. Ýöne onuň kysmaty ýaman boldy we gazaba gelen soldatlar ony tutan ýerinde öldürdiler...Türkmenleriň berk gaýtawulyna çydaman, 30-njy awgust agşamy yza çekilmeli bolduk... şeýdip, galan esgerlerimiz bilen Hazar ýakasyndaky bazamyza gelip ýetdik.” Diýip, 1-nji Ahalteke urşuna gatnaşan Baranowskiý öz gündeliginde belläpdir.**

Marydan Nurberdi han gaydyp gelýär. Ol urş barýarka syrkaw ýatan eken. Nurberdi han agtygy Berdimyrat hanyň wepat bolanlygyna gynanman, şeýle diýipdir:

Ähli adamlar üçin şeýle agyr günde men pyda çekmedik bolsam, bu meniň üçin ullakan masgaraçylyk bolardy, sazanda Gönübeğiň ölümü maňa has agyr degdi. Bu biziň üçin orny dolmajak ýitgidir. Başga Gönübek dünýä inmez” diýip, Nurberdi han nygtapdyr. Şehitleriň arasynda Dykma serdaryň ogly Hanberdi serdar-da bolupdyr.⁶

Şondan biraz soňra Nurberdi han aradan çykýar, ony ruslaryň iberen adamlary awy berip öldüripdirler. Umuman, ruslar şowsuzlyga uçranlaryndan soň, parslardan, özbeklerden, tatarlardan hem başgalardan

⁶ İlkinji Ahalteke urşy hakynda “Türkmenowedeniýe” jurnalynyň 1927-nji ýyl, 1-nji sanynda, polkownik Seýitmyrat Owezbaýew şol söweşe gatnaşan bir türkmeniň ýatlamasyny çap edipdir.

Ahala öz jansyzlaryny iberip durupdyrlar. Nurberdi hanyň ölmegi bilen Ahaly goramakda hem il-gün hakda alada etmekde uly at-abraý gazanan adamdan mahrum boldy. **Tähran bilen Buhara, Nurberdi hany Ahalyň hakyky hany diýip ykrar edipdirler. Osmanly döwleti-de Nurberdi han bilen görüşmek üçin öz ýörite ilçisini Ahala iberipdir.** (Seret: Mehmet Eminiň Orta Aziýa syýahaty. Istanbul 1302). Ony köpçülik birnäçe gezek han saýlapdy, birnäçe gezek hanlykdan kowupdy, ýöne şonda-da ony hemişe hormatlaýardylar hem ykrar edýärdiler. Orazmämmed han bilen Atalyk, ruslar bilen parahatçylykly gatnaşyklary ýola goýmaga ýene synansyk edende welin, öňki garsylyklar ýene gaýtalanypdyr. Gala gutarnykyly ýumrulanda, ol uzak wagtlap gabalanda hem hüjüme geçilmezinden ozal galanyň diwarynyň esli bölegi partladylanda, Orazmämmed han, Kerimberdi işan, Hanmämmed atalyk wepat boldular.

Nurberdi hanyň roly we onuň şüpheli ölümi

Şol döwürde Gyzyarbadyň hany Sopy han, Börmäniň hökümdary Dykma serdar, bütin Ahalyň hany edilip saýlanan Nurberdi han täsirli rol oýnapdyrlar. Ahalyň hany Garaoglan onbegi aradan çykandan soň, Nurberdi Ahala han edilip saýlanýar. Ol ganym duşman bolan eýranlylaryň 1858-nji ýylda Garrygala çozuşynyň öňüni almagy başaýar hem-de ýomut, gökleň teke halkynyň agzyny birigdirýär. Mary ilaty bilen-de birleşmek ugrunda ol ýerden Güljermal han diýen aýala öýlenýär.

19-njy asyryň 70-nji ýyllarynda Nurberdi han we Gowşut han Ahal hem Mary tekeleriniň arasynda güýçli, diýseň täsirli rol oýnapdyrlar. Olar türkmenleriň bu iki bölegini birleşdirmek ugrunda alada edipdirler. Ahalda «Jemhuriýet» ady bilen şura-geňeş gurultaýyny geçirip, oňa her tiräniň aksakgallaryny çagyrypdyrlar.⁷

«Jemhuriýet» aýratyn gerekli wakalary çözmek üçin ýygnaýypdyr. «Jemhuriýet» uruş ýa-da ýarasyk, içerki administratiw düzgüni üýtgetmek, hem-de şerigat meselelerini çözmek ýaly işler dogrusynda karar kabul edipdir. «Jemhuriýetde» garalan işler umumy razyçylygyň netijesinde çözlükdir. Han hakykatdan «Jemhuriýete» boýun egip, oňa hasabat bermeli bolupdyrlar.»⁸

Şol döwürde Gökdepeli Gurbannmyrat işan, Durunly Rahmanberdi işan, Gorjawly Kerimberdi işan Köşili Seýitmyrat işan dagy täsirli adamlar bolupdyr. Gurbannyrat we Kerimberdi işan barada Grodokow şeýle ýazýar: «Olaryň ikisi hem hanyň ýakyn adamlary bolup, maslahatda olar aýratyn ýagdaýa eýe bolupdyrlar. Olar kurhan okamaklygy başaryp, sowatly adamlar bolandyklary üçin diplomatik aragatnaşygy alyp barypdyrlar.»⁹

Abdylsettar Kazynyň bellemegine görä Nurberdi han 1826-njy ýylda "Megin" obasynda dogulýar. Ol teke taýpasynyň Togtamyş tiresiniň Wekil urugyndan. Atasynyň ady Döwletýar baý, ejesiniň ady Çagagül eken. Nurberdi 31 ýaşynda Ahal ilatyna han saýlanýar. Ondan ozalky hanlar: Garaja serdar, Salyh serdar, Garry oglan onbegi, Akmuhammet serdar, Öwezsalyh serdar.

Nurberdi hanyň üç aýaly bolupdyr; Nar (Magtymguly hanyň¹⁰ ejesi), Rabiga, Güljermal. Güljermal 1913-nji ýylda, 75 ýaşynda Mary sebtiniň hany bolupdyr.

Nurberdi hanyň üç sany mürzesi bolupdyr; Ak molla, Molla Öwez kazy, Gulmyrat kazy.

⁷ Prof. Aga Garryýew: 19-njy asyryň ortasyna çenli Orsýet bilen O.Aziýa... S.Edebiýaty žurnaly 63-nji san. 1948 ý

⁸ Aga Garryýew: Şol ýer

⁹ N.I.Grodokow: Woyna w Turkmenii, T.1 SPB. S. 67

¹⁰ Magtymguly han Gökdepe galasy synandan soň ruslaryň tarapyna geçýär we Zakaspi oblastiniň häkimi edilip bellenyär. Ol şeýle-de Peterburga, mejlise wekil bolup hem gatnaşypdyr. Nurberdi hanyň M.Ýüsüp handan bolan ogly Garry han-da ilçä bolup rus patyşasynyň ýanyna barypdyr.

Aýtmaklaryna görä Nurberdi han "Ït ýylynda" doglup, Gökdepe urşunda alty aý öň, 50 ýaşynda (Low ýyly-Rebii ul ahyr) aradan çykypdyr. Gökdepede jynaza namazy okalyp, Nurberdi han käriziniň arkasyndaky gonomçylykda jaýlanypdyr.

2-nji Ahalatek ekspeditýasy

General Skobelewiň ganly ýörişi

1880-1881-nji ýyllarda Hazar deňziniň kenaryndaky Mikhailow (Balkan) aýlagyndan Gyzylarbatda çenli çekilen «Zakaspi» demirýol gurluşygy harby-strategik ähmiýete eýe bolýar. Oňa „harby ýol“ diýlipdir. 1880-nji ýylyň tutuş dowamynda ol diňe harby ýükleriň daşalmagyny üpjün edipdi, patyşa goşunlarynyň türkmen sähralaryna çuňňur aralaşmagyny mazaly ýeňilleşdiripdi. Bu demir ýol soňky ýyllarda-da hut şu funksýany ýerine ýetiripdi.

Papaz dogasy bilen Skobelew Ahala tarap ýola düşýär
(Diýar žurnalyndan)

„Orsýet patyşasy 1879-1881-nji ýyllaryň dowamynda beýleki «wagşyýana» türkmenleriň hemmesine göz edip, özüniň günorta Türkmenistandaky iň güýçli hem iň erjel duşmanyny biçak zalymlyk bilen kül-peýekun edipdi, Ahal ilatyna derbi-dagyn ediji zarbalar urupdy, olaryň esasy daýanjy bolan Gökdepe galasyny zabyt edip alypdy. Rus patyşasynyň Ahaldaky harby hereketleri, Gökdepe galasynyň synmagy, oňa hüjüm edilen döwründe we synandan soň teke türkmenleriniň derbi-dagyn edilmegi, galany goraýjylar guma tarap çekilenlerinde, olaryň yzyndan ýetip gyrgynçylyga salynmagy Türkmenistanyň Orsýete birikdirilmek prosesinde aýgytlaýjy waka hem öwrülşik pursaty boldy. Bu zatlar Türkmenistanyň Orsýete birikdirilmek prosesiniň mundan buýanky gidişine ägirt uly täsir etdi, ony öňünden çözdü” diýip, taryhçy alym, akademik Myrat Annanepesow ýörite belleýär.

Şohratparaz rus generaly, aýry sakl lakamly
Mihail D.Skobelew (1843-1882)

General Lomakynyň ýolbaşçylygyndaky ilkinji Ahalteke ýörişi 1879-njy ýylyň awgustynda ýeňlişe uçrandan soň, patyşa hökümeti haýal edmän Ahaly basyp almak üçin ikinji ýörişe güýçli taýýarlyk görüp başlaýar. Bu taýýarlyk gaty düýpli hem Ahalyň tekelerinden ar almak ruhunda geçirilipdir. 1880-nji ýylyň ýanwarynda jezalandyryjy toparyň ýolbaşçysy edilip, 1877-1878-nji ýyllarda Rus-Türk (Osmanly) urşunda tapawutlanan söweşeň General Mikhail Dimitriwiç Skobelew bellenýär.

Ol ägirt köp mukdarda ýaragy aýratynam tophana, ok-därini, geým-gejimi, azygy, mal üçin imidi alýar we daşap başlaýar. Bu zatlary taýýarlamak üçin polkownik N.İ.Grodekow-ıň ýörite komandany demirgazyk Eýranyň serhet ýakasyndaky raýonlara iberýär. Skobelew gorhanadan alyp bilen hemme zadyny alypdyr, özi hem ol «wagşylara garşy hemme zat gerek bolar, ýeňmek diýmek haýran galdyrmak, onuň aňyna zarba urmak gerek» diýp gaýtalamagy halaýar eken.

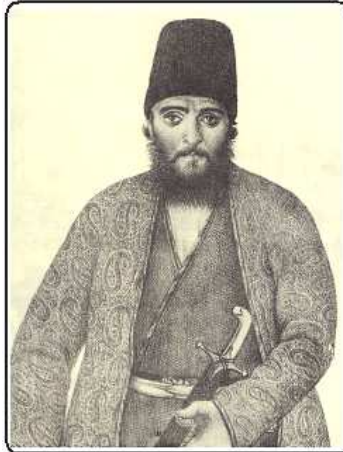

Gökdepe hüjümünde ruslar bilen hyzmatdaşlyk eden kürtleriň Goçan şäheriniň häkimi Emir Huseýyn han Şuja-ut dowle (Grodokowyň kitabyndan)

Şonuň bilen bir wagtdaýerli ýagdaýlary bilmek üçin tükeniksiz razwedka (içalylyk) çözüşlaryny geçiripdir. Hut Gökdepä çenli ähli türkmen obalaryny tozdurypdyr, olara hojalyk işleri bilen meşgul bolmaga (ekin ekmäge, hasyl ýygnamaga, mal bakmaga we şm) mümkinçilik bermändir. Orsýetiň Eýrandaky wekillerinden we serhet ýakasyndaky häkimiýetlerden Goçandaky hem Bujnurdaki Hurasan kürtleriniň Ahallylaryň garşysyna çözüşlar gurap durmagyny haýyş edipdir. Ol 1880-nji ýylyň 20-nji iýunynda Orsýetiň Eýrandaky wekiline iberen telegrammasynda şeýle habar beripdir:

«Biz ýurdy tä Gökdepä çenli tozdurdyk, Hurasan kürtleriniň çözüşlary hem Gökdepe bilen Aşgabat aralygyny tozdurmak üçin gurulsa maksada laýyk bolardy. Esasy zat tekeleriň azyk zapaslaryny, emläklerini otlamakdan, mallaryny ellerinden almakdan ybarat». Ol Çözüşlaryň möçberini «ýeterlik çäkler» ýetirmegi haýyş edipdir we «däri hem gülle» kömegini etmäge wada beripdir.

Orsýetiň Eýrandaky wekili Zinowiýew, Eýranyň patyşasy bilen duşuşypdyr we ondan Britanlardan gizlinlikde Skobelewe ýük daşayyş serişdeleri hem azyk-enjam bilen goldaw we ýardam berjekdigine wada alypdyr. Şeýdip, Ahaly boýun egdirmek işinde Eýran şasy bilen Orsýet patyşasynyň arasynda doly hyzmatdaşlyk ýola goýulýar.

**"Tekelerden yesir we keller getiren Rzaguli han Nasertdin şa tarapyndan sylaglandy."
(Ruznameýe döwlet-e illeye-ýe iran. Sanii ut döwle)**

Ahalyň ilatynyň şu hili ýagdaýlarda özüni nähili duýandygyny göz önüne getirmek kyn däl. Patyşa goşunlarynyň täze ýörişe taýýarlyk görýändigini bilen baglansykly her hil myş-myşlar ýaýrapdyr. Bu işde Eýranyň demirgazyk welaýatlarında peýda bolan inglis agentleri (jasuslary) aýratynam jan edipdirler. Olar ahyryna çenli söweşmäge çagyrylypdylar, ýarag hem pul kömegini wada beripdirler. O'Donowan bolsa ruslaryň tekelerde nähili kysmat taýýarlandyklary barada myş-myş ýaýradypdyr, «erkekler çapyljak, aýalar esgerlere beriljek, ýer hazynanyň geçiriljek» diýp, wehim salypdyr. Bu hil myş-myşlar onsuzam howply ýagdaýlary hasam çylşyrymlaşdyrypdyr. (Seret: M.Annanepesow. Taryh dogruçyl öwrenilende)

Rus goşunlary eger Ahaly basyp alaýsalar, türkmenleri ýaragsyzlandyrlar, olary öz ýurdundan sürgün ederler, aýaladyr çagalary bolsa esgerlere paýlap, halky gorkuzýan musulman ruhanylaryň arasyndaky fanatiklere ýardam edipdir. Ahalyň şeýle dartgynly ýagdaýa galan ilaty, maslahat sorap Hywa hanyna ýüz tutupdylar, goňşy Horasan häkimlerine bolsa «özleriniň Saragta, Bujnurda, Goçana hem Deregeze göçüp barmaklaryna rugsat etmeklerini, serhet ýakalaryndaky welaýatlardan galla satyn almaga ygtyýar bermeklerini sorap ýüz tutupdylar. **Ýöne Orsýetiň Eýrandaky wekiliniň zor salmagy esasynda olara göçüp barmaga rugsat etmekden hem galla satyn almaga ygtyýar bermekden hem ýüz dönderipdirler.** Olar Tejene hem Mara göçüp barmagy ýüreklerine düwüpdirler. Emele gelen ýagdaýdan dynmak üçin, başga-da köp çykalgalar agtarypdylar. Bir söz bilen aýdanyňda, tekeler mydama howsylaly ýagdaýda ýaşapdylar. Patyşa goşunlarynyň gelmeginiň we olar bilen urşmagyny ikujsuzdygy, doly ykdysady gabaw şertlerinde ýaşayan ilatyň ýagdaýyny juda kylanlaşdyrypdyr.

Gökdepe goraýjylaryň harby ýolbaşçysy Dykma Iakamly

Öwezmyrat batyr. Grodokowyň kitabyndan

Bu aralykda bolsa Gökdepä hüjüm etmäge doly taýýarlyk görmek işi dowam edipdir- güýçleri golaýa çekipdirler, ok-däri hem azyk zapaslaryny döredipdirler, demirýol «Balýeşem» duralgasyna çenli ýetirilipdir.

Skobelew bolsa 2-3 sany topar bilen 3-4 sany top alyp, her gün galanyň töweregine harby gezelenç edipdir. Ol gezelençlerem «esasy türkmenleriň ruhuny götermäge, olaryň guma çekilmek hakdaky pikirini başa bardyrmazlyga niýetlenipdir». Ol muny tekeleriň, rus goşunlarynyň güýji hakdaky düşüncesini bulaşdyrmak, olarda öz galalarynyň sarysmazlygyna ynam döretmek, patyşa goşunlarynyň bolsa beýle köp dældigine, olaryň bary-ýogy sanlyja topunyň bardygyna ynanýrmak üçin edilipdir. Skobelew şonuň ýaly aldawaçly manýowerlerden peýdalanyp, zarba urujy güýçlerini gizlinlikde Gökdepe galasyndan 12 werst (takmyn 14km) günbatarda ýerleşýän «Ýegen batyr» gala çekipdir. 1880-nji ýylyň dekabry aýynyň ortalaryna çenli ol ýere 38 harby topar, 100 sany atly topar, skadranlaryň 11-si, 72 top, 11 roket atýan maşyny, 5 müňe golaý naýzany, 2 müň gylyçly goşun, 1 müň topçy jemlenipdir. Bamy obasyndan bäräk hem ýene 7 harby topar, mortirallar üçin granadlar getirilipdir. 150 put däri, 1 million 140 müň ok, köp mukdar azyk daşalypdyr. Şonça goşunyň hemmesine 8 müňe golaý düýe, köp mukdarda ýükçi ýaby, 150 forgun we şm hyzmat edipdir. Gepiň gysgasy Gökdepe galasyna hüjüm edmäge hemme zat taýyn bolupdyr.

Galany goraýjylaryň ýaragy juda ýöntem eken, esasy sowuk ýaragdan ybarat bolupdyr. «Çalt atýan tüpeň bilen ýaraglanan häzirki zaman tipindäki goşunlaryň garşysyna her bir erkek adam özüni nöker hasaplaýan, özüniň esasy ýaragyny hem gylyç hasaplaýan, söweşiň esasy görnüşi bolsa garpyşma söweşi hasaplaýan ilat göreşýärdi» diýp hüjüme gatnaşan General Kropotkin ýazýar. Şonça goraýjylaryň diňe 4-5 müň tüpeňi bar eken. Olaryň hem diňe 600-sy 1879-njy ýylda birinji ýöriş döwründe Ruslardan olja alnan berdenkesi eken. Patyşa goşunlarynyň köp sanly toplarynyň garşysyna, galanyň goraýjylarynyň 6 fontlyk diňe ýekeje mis topy barmyş. 1858-nji ýylda Eýran goşunyndan olja alnan bu topdan günde ýekeje gezek atypdyrlar. Onda-da hakyky top okuny däl-de, daşyna ýag siňdirilen, keçä oralan daş bölegini atypdyrlar. Atylan şol «ok» galanyň daşyny gaban patyşa goşunlarynyň pozisýasyna ýekeje gezek hem ýetmändir. Gala alnandan soň, onuň içinde 12 müňe golaý öý, başly-barat gazylan ýerzeminler, tümler, olaryň içinde halylar, geým-gejimler, aýal-gyýzlaryň şaý-sepleri, gaznadyr, gap-çanak, dokma enjamlary, oba hojalyk gurallary we şm köp eken.

Galany goraýjylar kömek bermeklerini haýys edip Mara, Hywa ýomutlaryna, Bujnurt kürtlerine çapar iberipdirler. «Diňe mary topary gökdepä 11-nji dekabra geçilen gije gelipdir. Hut şol günün ertiri batyr türkmenler patyşa goşunlarynyň alkymyna baryp, täzeligi habar beripdirler. «Marydan kömek geldi, biz taýýar, geliberiň» diýp gygyrypdyrlar. Şondan soň Mary topary ähli giýjeki çozuşlara gatnaşypdyr we 1881-nji ýylyň 5-nji ýanwaryna çenli galada bolupdyr.

Giýjeki hüjümlere gatnaşan türkmenler.

Erkek aýal dimän gala goraldy

Şeýle ýagdaýda we güýçleriň şu hili tapawudyna degişli taýýarlyk görlerden soň, galanyň daşy gabalyp başlanýar. 1880-nji ýylyň dekabryň ortasyndan başlap, gala her gün top okuna tutulypdyr. 23-nji dekabryda general Petrosowiç ölendenden soň, gala 60 topdan zalp bilen oka tutulypdyr. Top oklarynyň biri hem «sowa» geçmän, galanyň içinde ýarylypdyr. Oňa jogap ornuna ýaralanan we aman galan adamlaryň gorkunç sesleri, mallaryň orlaşygy ýaňlanypdyr. Ýöne şol demde bu zalpyň ýüzlerçe günäsiz çagalary hem aýallary paýhyn edýändigini hakda pikir eden bolmandyr. Tophana galanyň içini hakyky jähenneme öwürüpdir, goraýjylaryň üstüne her gün zý üzülmän top oky ýagdyrylypdyr. Goraýjylar sowuk ýarag bilen gijelerine çozuş etmek bilen jogap berip bilipdirler. Jemi 3 gezek 1880-nji ýylyň 28-nji, 30-njy dekabrynda we 1881-nji ýylyň 4-nji ýanwarynda gije çozuş geçirilipdir. Birinji çozuşa 4 müň adam göwünli gatnaşypdyr. Şonuň ýaly köpçülikleýin çozuşlara diňe erkek adamlar gatnaşman, ýarag hem ok olja almak üçin ýaş aýalar bilen 14-15 ýaşly oğlan-uşaklar hem gatnaşypdyr. Olaryň hemmesi gaty ýeňil geýnipdir. Köp adam bolsa çozuşa bütinleý diýen ýaly ýalaňaç gidipdir. 4-nji ýanwarda bolsa çozuş şowsuz tamamlanypry. Diňe Marylar söweş meýdanynda 300 adamynň maslygyny galdyrypdyrlar. Şondan soň olar meýdan işlerini bahana edip, galany taşlap gidipdirler. Goraýjylar olar bilen kinelni aýrylypdyrlar.

1881-nji ýylyň 7-nji ýanwarynda jesetleri ýygnamak üçin wagtlaýyn ylalaşyk baglaşylypdyr. Dekabryň ortasyndan 1881-nji ýylyň 12-nji ýanwaryna çenli –galanyň baslyp alynana çenli bolup geçen deň bolmadyk söweşleri, galany goraýjylaryň horluklaryny jikme-jik beýan edip oturmagyň zerurlygy ýok. «Özleriniň gara öýlerinde topa tutulmaktan bütinleýin penasyz galanlarynyň aşa horluk çekendikleri şüphemiz» diýp, A.Masalow ýazýar.

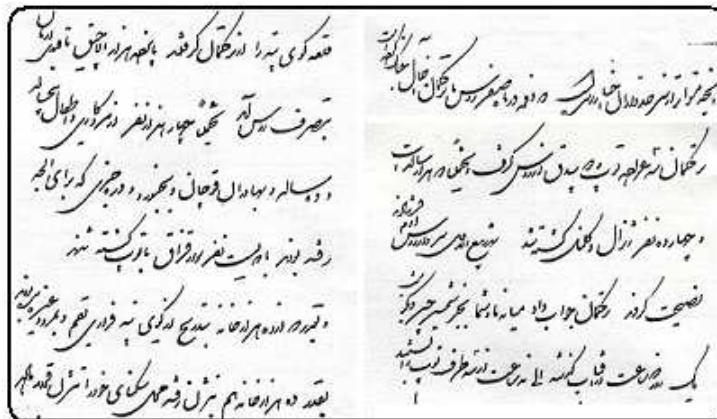
Galany goraýjylar patyşa goşunlarynyň galanyň astyndan nagym gazýandyklaryny bilipdirler. Ýöne olar türkanalyk bilen goşunyň şeýdip galanyň içine girmekçi boýlandyr diýp pikir edipdirler, olara gaýtawul bermek üçin gylyçlaryny taplapdyrlar, paltalaryny çalyppdyrlar. Ol nagym galanyň diwarlaryny partladar ýaly 70 put däre goýmak üçin gazylýandyr diýp, olaryň asla kellesine-de gelmändir. 1881-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda ir bilen kuwatly partlama galanyň diwarynyň esli bölegini asmana göteripdir we galany goraýjylary aňk edipdir. Şonda-da olar namartlyk edmändirler, gahrymançylyk bilen goranmaklaryny

dowam etdiripdirler. Goraýjylaryň birentegi hatta ýaraly bolanlaryna garamazdan ýüzleriniň reňki öçgün halda, ajaly otlukly nazar bilen garşylyp, gaýtawul bermegi dowam edipdir, öňküsi ýaly tutanýerlilik hem taýsyz batyrylyk bilen söweşipdirler. Ýeňişe hiç umyt ýok wagtynda şeýle batyrylyk bilen söweşmegi «has-da uly hormata mynasyp bolupdyr».

Gökdepe galanyň partladylşy we ruслaryň gala girişini

Patyşa goşunlaryna «esir almak gerek däl» diýen buýruk berilipdir. Şonuň üçinem erkekleri öňe saýlanar ýaly edipdirler we olary zalp bilen oka tutupdyrlar. Söweş gaty gazaply bolupdyr, galany goraýjylar iň soňky demlerine çenli söweşipdirler.

Bujnurdyň häkimi Saham-ut-döwläniň Gökdepe urşy we galanyň basylyp alynysy barasynda Tahrana Iberen raporty (Eýrnanýň milli arhiw merkezinden)

Jezaberiş goşunlaryň merkeziniň başlygy Grodokow şeýle ýazypdyr:

«Doly gyrgynçylyk edildi. Maddy ýitgisiz ýeňişni nämedigini bilmeýän Azyýada hut şonuň ýaly gyrgynçylyk geçirmelidi. Gyrgynçylyk, Skobelewiň entek Peterburgdekä arzu eden möçberine baryp ýetdi. Ol diňe aman galan uly adamlaryň aklyny haýran etmek bilen çäklenmän, geljek nesilleriň hem ýadynda galsa gerek, bu olaryň

aňynda has-da uly möçberlere ýeter. Beýle gyrgynçylyk Gökdepe zabt edilmezden boýun egdirlen halatynda-da hokman bolaýmalydy.»

Galanyň baslyp alynmagyna gatnaşan A.Maslow hem goranyan ýa-da halas bolmaga jan edýän adamlaryň üstüne esgerler zalymlyk bilen dopulýardylar, olary naýza mündirip, ýokary göterýärdiler, gapyrgylarynyň arasynda naýza sançýardylar, tüpeňi mazaly diýräp atýardylar, tüpeňiň gundagy bilen şeýle bir urýardylar welin, olaryň kellesi, hem tüpeňiň gundagy hem çym-pytrak boýlary diýp ýazýar. Kropotkin hem galanyň içiniň «elhenç görnüşe eýe bolandygyna» şaýatlyk edýär. «köp maslyklar ençeme gün bäri ýygnalman ýatyrdy. Käbir öýleriň içi maslykdan doludy» diýp ol ýazýar. Gorodokow onuň aýdanlarynyň üstüni ýetirip şeýle ýazýar: «Gabaw wagtynda tüpeň we top odunyň zarbasyndan duşmanyň[türkmenleriň] nähil elhenç ýitgi çekendigine diňe gala alnandan soň göz ýetirmek mümkin boldy. Galanyň içinde 15-e çenli üýşüp ýatan ölüleri görmek boýlardy. Bu zatlaryň hemmesinden soňky günlerde duşman öz ölülerini jaýlaman, ýöne bir ýere üýşrüp goýan bolarly diýen netije çykarmak mümkindi...». Gepiň gysgasy, general Skobelew özüniň arzuly maksadyna ýetipdir, gala synandan soň ýeňijileriň ýowuz dabarasyny gurapdyr. Atly goşuny hut onuň özi gala hüjüme alyp gidipdir. Galanyň içinden geçip, yza çekilýän goraýjylary tä garaňky düşýänçä 15 werstläp kowup gidipdir. Pyýada goşun hem onuň yzyna düşüpir we 10 werst ýol geçipdir. Rus goşunlary «guma gaçyp barýan duşman bosgunlarynyň gürmek ýerlerini oka tutupdyrlar we bosgunlary rehimsizlik bilen gyrypdyrlar. Bosgunlaryň zyndan kowgy dowam edýärkä, galanyň içinde «arassalaýyş» geçirilipdir: **öýleriň içinde gizlenip galan köp sanly tekeleri gözläp tapypdyrlar we tä iň soňkusyna çenli gyrypdyrlar»**. Zähresi ýarylara gelen aýal bary aman diläp, öýleriň arasynda iki ýana çapalanypdyr.

Galanyň goraýjylarynyň onuň baslyp alnan günü näçe ýitgi çekendigi barada dürli maglumat bar. Ýöne olaryň köpüsi 8 müň adam diýen sany agzaýarlar. 5 müň aýal hem çaga ýesir alnypdyr. Olar gala gaýtarylyp getirilipdir we açyk asmanyň astynda uzakly giýjäni ukusyz geçiripdirler. Olaryň daş-töweregini saldatlar gabap alypdyr. M.A.Terentwyň aýtmagyna görä, aýalar özlerini kanuny olja hasaplapdyrlar şonuň üçin hem esgerleriň aýalarla bolan gatnaşygyna «gözlerini ýumup seredipdirler». Hazyna olja ähli goş-golamy bilen 12 müň öý, köp mukdarda ýarag we mal, 23 müň put uwm we şm düşüpdür. Galan emlägiň bary esgerlere paýlanypdyr.

Galanyň synan gününüň ertiri, Skobelew dört günün dowamynda talaña rugsat beripdir. Galanyň düýbünde bazar açylypdyr. Soldatlar galadan gaty köp mukdarda haly, kümüş, şaý, uýan, gap-gaç, geým-gejim we beýleki zatlary şol ýere daşap ugrapdyrlar. «Talananyň halyalaryny 3 ýa 5 manada satýardylar»-diýp Terentow ýazýar. Süpük ermeni jerjisleriniň 100 manatlyk zady bir bulgur araga aýlan wagtlary hem seýrek bolmaýardy. Talaňyň başky iki gününde soldatlar her gezek galadan haly ýüküni tutup gelipdirler we olary goşunyň ýanynda boýlan ermeni jerjislerine mugtyna diýen ýaly satypdyrlar. «Niredendir bir ýerden gaty köp mukdarda peýda bolan ermeniler hasam çakgan işleýärdiler»-diýp Kuropatkin hem belleýär. Bahasy 60, 100 manat bolan halylary 3 manada hatta bir manada berýärdiler, ýene ýarym sagatdan başga bir halyny süýräp getirýärdiler-de ýene satýardylar. Köp ofisserler, hatta olaryň ýokary derejeli hem aýratyn polkownik Atişeweski özüni üçin ummasyz köp haly, kümüş şaý-sepler, ýaraglar topladylar, ofisserler hem soldatlar gaty köp baha zatlary özüne «ýadigärlik» üçin aldypdyrlar».

Galanyň içinde diňe ruslar däl, ermeniler hem kürtler-de talaňçylyk edipdirler. Kürtler aýratynam wagsyçylyk edipdirler. Olar galanyň baslyp alynşyna syn edipdirler, maslyga gonjak garga ýaly, gyrgynçylygyň tamamlanaryna garaşypdyrlar. Şondan soň bolsa galanyň içine girip eden-etdilige başlapdyrlar, talançylyk maksady bilen aýallary we çagalary öldüripdirler, gulak halkalary eti bilen

goparyp alypdyrlar, bilezikleri eli çapyp alypdyrlar. Kürt toparynyň ýanynda bolan pars harby agenti zulfukar han pars esgerlerini halas etmek bahanasy bilen «baş müňe golaý ýaş gyzlary we aýallary saýlap alypdyr we Germabyň üsti bilen parsyň çäklerine ugrapdyr. Olaryň arasynda ýaşajyk gyzlar hem kän eken. Zulfukar hanyň hereketine gözegçilik edýän adam bolmandyr, onsoň aýal daşayan bu pars harby agenti ummasyz baýlyk toplapdyr».

Trentow, Zulfukar hanyň ýesir parslardan başga-da iň owadan aýallary saýlap alandygyny, olar hamana tekeler tarapyndan ýesir alnan aýallar diýip, ynandyrandygyny belleýär. Bu zatlaryň hemmesi gala synandan soň, diňe tekeleriň emlägini talamak bilen meşgul bolmandygyny, müňlerçe ýaş gelin-gyzlaryň Eýrana sürlüp äkidilendigini hem görkezýär. Bu bolsa öz nobatynda, Eýranyň Ahal ylatyna garsy urşda Orsýetiň ýarany bolandygyna şaýatlyk edýär.

Gökdepe galanyň baslyp alynmagy we ony goraýjylarynyň gyrgynçylyga salynmagy şeýle tamamlanypdyr. «Gökdepäni sürüp agdarmagy» arzu eden Skobelew 1881-nji ýylyň 13-nji ýanwarynda galanyň içinde ýeňijileriň paradyny geçiripdir. Parad geçmezden öň bolsa 600 sany parsa eýýam zaýalanyp urgan maslyklary jaýlamagy buýrupdyr.

Ahaly basyp almak Orsýet patyşasyna aşa gymmat düşüpdür. Ony basyp almaklyga taýýarlyk işi hakykat ýüzünde 1870-nji ýylda, patyşa goşunlarynyň razwedka (içalylyk) geçýän kiçijik topary ölkäniň günbatar çäginde, Gyzylarbatda peýda bolan döwründe başlanypdyr we tutuş 10 ýyllap dowam edipdir. Şu 10 ýylyň dowamynda gaty köp garpyşyklar we çaknaşyklar bolupdyr. 1879-njy ýylyň, 1880-1881-nji ýyllaryň harby ýörişleri şol çaknaşyklaryň iň aýlyganjydyr. Patyşa hökümeti Ahaly basyp almak üçin 10 ýylyň dowamynda 2.920.500 manat harçlapdyr. Şol sanda 1879-njy ýylyň harby ýörişine 5.525.000 manat, 1880-1881-nji ýyllaryň ýörişine 11 million manat, harby demir ýoluň gurluşygyna 4.430.000 manat, dürli materiallary satyn almak we düýeleri kireýne almak üçin 3.518.000 manat harç edipdir. Şol döwürler üçin munça pul ägirt köp çykdaýjy bolupdyr. Tutuş Orta Azyýany basyp almak üçin patyşa hökümetiniň harç eden bary-ýogy 737.342 manatdan ybarat çykdaýjysy bilen deňeşdireniňde, beýle çykdaýjynyň neneňsi köpdüginde has aýdyň göz ýetirýärsiň. Ahal ilatynyň basybaljy goşuna garsy uzak wagtlap gahrymançylyk bilen göreş alyp barandygy sebäpli, patyşanyň şeýle gymmat düşýän harby çykdaýjylar etmäge mejbur bolupdyr.

Skobelewiň ýörişiniň nähili uly möçberde bolandygyna şeýle bir fakt hem şaýatlyk edýär; harby hereketlere taýýarlyk görülýän we olaryň amala aşyrylýan döwründe ilatdan kireýne ýa-da zorluk bilen alnan 12596 düýäniň 12246-sy ölüpdür. Düýelere artykmaç ýük urlupdyr, wagtynda ot-suw bermändirler. Türkmen düýekeşleriniň maslahatyna gulak asmandyrlar, agyr ýüküň astynda tapdan gaçan hem horlanan düýelere dynç bermändirler, örä goýbermändirler, gaýta tä çöküp galança işledipdirler. Şonuň üçinem düýeler uwçdan tutma gyrylyp gutarypdyr.

Taryhy paýhasyň eýesi bolan adamlaryň, aýdyň bähbitlere, aýdyň talaplara gulluk edýän adamlaryň döreýändigini unutmak bolmaz. Şonuň üçin hem Gökdepe galasyny goraýjylary pähim-paýhassyz görkezmek nädorudyr. Olar öz topragyny goramaga aňly-düşünjelilik bilen taýýarlyk görüpdirler we gorapdyrlar. Elbetde olar başa düşjek betbagtçylygyň nähili uly möçberde boljagyny aýdyň göz önüne getirip bilmändirler. Başgaça aýtsaň subýektiv faktorlar taryhda juda uly rol oýnaýar, käbir şertlerde bolsa adatdan daşary uly ähmiýete eýe. Şeýle bolansoň, Gökdepe galasyny almak üçin görülen taýýarlyklar we harby hereketleriň geçirilmegine gatnaşan, hatta gala urş-söweşsiz boýun egäýen halatynda-da Ahalyň türkmenlerine süten etmäge öňünden meýilli bolan käbir şahsýetleriň roly barada durup geçesimiz gelýär. Mysal üçin Grodokow «Tekeleriň häsýetinde ýekeje-de özüne çekiji alamat ýok» diýp hasap edipdir. «Türkmenleriň biziň häkimiýetimiz astynda geljekde nähili

boljakdygyny aýtmak kyýn...munuň iň golaýdaky netijesi işlemäge endik etmedik we urşmaga mümkinçiligi bolmadyk türkmenleriň ölüp gitmeginden ybarat boýlar» diýp, uly weliklik satypdyr. Onuň pikriçe, **Türkmenler ýer şarynyň ýüzündäki gara tegmilimiş, olar adamzat üçin utançmys, adamzat olara cydam edip yörenmiş.** İne ýörişiň ştabyna ýolbaşçylyk eden adamyň ynanjy.

«Türkmenistandaky urş hakda» özüniň dört tomluk kitabyny galdyran Grodokowdan başga-da zanny ýaman şownizmi we jynsparazlygy bilen tapawutlanan adamlar bolupdyr. Goşunyň komandiri Skobeleviň boluşy hem şondan ebaly bolmandyr. Ýaňy birnäçe ýyl mundan ozal Sowet Soýuzynda çap bolan makalalaryň köpüsünde Skobelevi öwüp arşa çykardylar. Olaryň hemmesi 1882-nji ýylyň tomsunda general Skobeleviň tarpa-taýyn ölümü mynasybetli ýazylan gussany ýatladýar. Şonda şol gazetler Skobelevi «Hudaýyň serkerde edip döredendigi» hakda ýazlypdyr.

19-nji asryň 70-80-nji ýyllarynda Orsýet patyşasynyň Orta Aziýadaky harby hereketlerinde Skobelew gaty namartlyk edipdir, gabahatlyk edipdir. O.Aziýadaky hereketlerinde ol hemişe öz döwürdeşi, Britan reaksiýon döwlet işgäri, gündogar halklarynyň ganyň duşmany hem sütemkäri prof.B.D.Bikonesfild,iň prinsiplerini goldapdyr, onuň «gündogar halklaryny diňe ýenjip oňman, olaryň aňyny-da ýeňmek» gerek diýen sözlerini häli-şindi gaýtalapdyr. Şu prinsipe eýermek bilen, Skobelew (entek ýaş ofiserkä) general Golowaçyň 1873-nji ýylda Hywa türkmenleriniň garşysyna guran jezaberiji ýörişinde, soňra 1876-nji ýylda Garganada Hokand hanlygyndaky gozgalaňy basyp ýatyrmakda we 1880-1881-nji ýyllarda Gökdepe galasyny basyp almakda aýratynam «özünü görkezipdir».

1880-nji ýylyň dekabrynda, 1881-nji ýylyň ýanwarynda Gökdepe galasy alnanda, ol hut şeýle edipdir. Ol galany 70 top bilen zabt edipdir. Skobelew Gökdepä ýörişine başlanmazdan has oň Hazar deňiz ýakasynda ýaşaýan ýomut türkmenleriniň arasynda öwünjeňlik bilen şeýle diýpdir: «Güýç meniň elimde, men duşmanlary ýok ederin. Her damja rus gany üçin duşman ganyny derýa akdyrarn». Ol galany goraýjylaryň garşysyna çäksiz gahar-gazap bilen barypdyr. Türkmenler oňa «gözi ganly» diýpdirler. Bu bolsa generala berilen gysgajyk emma gaty ýeterlikli häsýetnamadyr.

Skobelevi ynjalýkdan gaçyrýan, howsyla salýan esasy zat galany goraýjylar birden ony taşlap, Garaguma siňip gidibermesinler diýen ünji bolupdyr. Ýörişe gatnaşygy Kropotkin öz gündelik depderinde şeýle ýazypdyr: «Gökdepedäki galanyň özüniň hiç hili ähmiýeti ýokdy. Esasy zat onuň içine köp ilatyň ýygnanandygy, şonuň üçinem türkmenleri galanyň içinden çykarmazlyk, galany taşlap gumuň içinde gizlenmekleri mümkindi... Galany zabt etmeli gün näçe ýakynlaşdygyça tekeler galadan yza çekiläýmasyňlar diýp, Skobelew şonça howsyla düşýärdi. Onuň bu howsylasy türkmenleriň 1881-nji ýylyň 4-nji ýanwaryndaky şowsuz çozuşyndan soň aýratynam artypdyr. «Skobelew gabawa düşenleri galadan çykarmajak bolup hemme zat edipdir, her hil mekirliklere, üns sawygy manýowerlere ýüz urupdyr. Patyşa goşunlarynyň galany hüjüm edip almaga güýji ýok, olar bu golaýda hüjüme geçip bilmezler diýdirjek bolup çalşypdyr, özi bolsa ýeriň asty bilen galany zabt etmäge taýýarlyk görüpdir, nagym gazdyrypdyr. 1881-nji ýylyň 12-nji ýanwarynda ir bilen galanyň diwarlaryny partladyp, ony basyp alypdyr. Gala synandan soň hiçbir günäsi bolmadyk müňlerçe adamy şol sandan aýalardyr çagalary hem gyrypdyr.

Bu bihaýa general hatta ölüm ýastygynda jan howluna urnup ýatyrka, papazyň (keşişiň) «Gökdepe galasynda hiçbir ýazyksyz 8 müň adamy gyraňyz üçin Allanyň önünde wyjdan azabyny syzýan-a dälisiňiz-dä» diýen soragyna: «şonuň 80 müň bolmadygyna ahmyr ahmyr edýärin» diýp jogap beripdir.

**"Gökdepe galasynyň basylyp alynmagy mynasybetli"
diýen patyşanyň döreden ýörite medal¹¹**

Gökdepe tragediýasy hakynda Türkmenistanyň görnükli ýazyjysy merhum Ata Gowşudow 1950-njy ýyllarda "Perman"¹² romanyny ýazdy. Bu romana gadagançylyk girizildi, oňa diňe 1989-njy ýylda çap edilmäge rugsat berildi.

Akmyrat Gürgenli

Taryh ylmylaryň kandidaty

12.01.2010

¹¹ N.Rahymowyň makalasyndan alnan surat

¹² Gowşudow.Ata. Perman. Nargylyç Hojageldiniň tagallasy bilen. Türkmenistan. 1989